

לאה ויזל

פסיקותיו של ה"אגרות משה" בראי תיאוריות שמרניות

מבוא

המאמר מבקש להאיר פסיקות הלכה והערות פסיקה של הגאון רבי משה פיינשטיין באור של תיאוריות שמרניות. הרב פיינשטיין, מחשובי פוסקי ההלכה, חי בשנים 1895–1986, פעל בעיקר בארה"ב, והשיב להמוני שאלות הלכתיות במגוון רב של נושאים. תשובותיו קובצו לספר "אגרות משה" המחולק לפי חלקי השולחן ערוך. מתוך תשובותיו עולה מלחמה עקבית ברפורמים ובקונסרבטיבים, וניסיון עיקש לעמוד על משמרת היהדות האורתודוקסית.¹ הדבר ברור על רקע אתגרי הזמן והמקום שבהם פעל הרב.²

לצורך המאמר הנוכחי בחנתי את כל תשובותיו בחלק אורח חיים על חלקיו השונים (חלק א עד חלק ו³), וליקטתי את המקומות שבהם עשויות תיאוריות שמרניות כלליות להסביר את עמדת הרב, בנוסף ולצד טעמים הלכתיים פורמליים. על שיטת פסיקתו של הרב נכתב לא מעט. ה' גורדין תיאר אותו כפוסק חריג לנוכח נכונותו לחזור אל מקורות ראשוניים-קאנוניים מבלי לייחס משקל מחייב לעמדות האחרונים. דבר זה מותיר בידי מרחב רב לשיקול דעת יצירתי ולמתן משקל למנהג ולמציאות. הרב פיינשטיין בדרכי פסיקתו מוכן היה לחלוק על פסיקות קודמות שאינן חלק מהקאנון, ולא היה מחויב לתקדימים של

1 כך למשל, ועוד רבות הדוגמאות, כשנשאל על אפשרות לאחד ארבעה בתי כנסת קטנים למניין אחד גדול, פתח והזהיר שזו עצת היצר להפוך בהדרגה את בתי הכנסת הכשרים לרפורמיים, ובסוף אף יאשרו להשתמש שם במיקרופון בטענה שאין שומעים היטב, ולכן מראש יש לדחות הצעה זו (אורח חיים, חלק ב, סימן מו).

2 ראו ה' גורדין, "מעצב קהילת ההלכה", מוסף שבת של מקור ראשון, י"ט באדר שני תשע"א, 25.3.2011. גורדין תיאר את הרב כפוסק קשוב המחובר לאנשים ולהלכי הרוח של זמנו. למשל, הרב הקפיד לקרוא בקביעות את העיתון האידי, וראה בכך חלק מתפקידו כפוסק, להיות מחובר לשטח ולהכיר את הלכי הרוח. לאחרונה יצא ספר רחב היקף של גורדין על הרב ושיטתו: ה' גורדין, הרב משה פיינשטיין: הנהגה הלכתית בעולם משתנה, אלון שבות תשע"ז. בפרק המבוא מתוארים הביוגרפיה של הרב פיינשטיין ואופן פעולתו בשדה הרבני. תיאור מעניין על הרקע ועל האופן שבהם חי ופעל הרב, ראו נ' גוטל, חדשים גם ישנים: בנתיבי משנתו ההלכתית-הגותית של הרב קוק, ירושלים תשס"ה, עמ' 201–212. גוטל מתאר את הרב כבקיא בכל תחומי המדרנה, הטכנולוגיים והחברתיים כאחד.

3 שני החלקים האחרונים יצאו לאור על ידי צאצאיו אחרי מותו.

אחרונים. אליבא דגורדין, עמדתו זו של הרב מבטאת מחויבות עמוקה לתנאים הייחודיים של הדור, לצרכיו ולמנהגיו, במסגרת שיקול הדעת ההלכתי, מתוך הכרה כי על ההלכה להתייחס לתנאים ההיסטוריים הספציפיים.⁴ אף הרב נ' גוטל בספרו "חדשים גם ישנים" מתייחס לצורת הפסיקה המייחדת את הרב פיינשטיין, וכותב שעיקרי מקורותיו של הרב פיינשטיין הם ראשוניים: משנה וגמרא, רמב"ם ושולחן ערוך ונושאי כליהם ומעט מהאחרונים. שיקוליו העיקריים נובעים ישירות מעיון בסוגיות עצמן, ודבר זה מאפשר יישום גמיש על המציאות.⁵ הרב גוטל גם מנתח את התייחסות הרב למקורות קבליים בפסיקתו. מהדברים עולה שהרב פיינשטיין אינו מייחס לדברי קבלה מעמד מחייב כנגד מקורות הלכה מפורשים, אם כי עושה בהם שימוש מסוים.⁶

בכתיבה על שיטת הפסיקה לא נעשה ניתוח לאור תיאוריות שמרניות כלליות ולא נותחו במקובץ כל ההיגדים ה"שמרניים" בחלק אורח חיים. מאמר זה שם לו למטרה לעשות זאת. כפי שיוער בהמשך, כתיבתו של גורדין על המשמעות של המנהג בפסיקות הרב עולה יפה עם תיאוריות שמרניות. מעניין לציין שגורדין מתאר את דרך פסיקתו של הרב פיינשטיין כעומדת בניגוד לשיטות "שמרניות" כשיטתו של החתם סופר, הנוקטות בגישה של "חדש אסור מן התורה".⁷ הדבר היה נכון אילו פירושה של שמרנות היה קפיאה על השמרים, ולא כך הוא, כפי שיבואר להלן. אפתח בתיאור קצר של תיאוריות שמרניות ועקרונותיהן המרכזיים, ומתוך כך אפנה להצגת הפסיקות השונות מתוך תשובות הרב פיינשטיין תחת ה"פנס" של התיאוריות השמרניות.

עקרונות השמרנות

אדמונד ברק, הוגה מרכזי בן המאה השמונה-עשרה שניסח את עקרונות השמרנות, תיאר את המציאות כתוצר מורכב של תהליך דיאלקטי היסטורי.

- 4 ה' גורדין, "מקורות הסמכות של ההלכה: עיון במשנתו ההלכתית של הרב משה פיינשטיין", דיני ישראל: מחקרים בהלכה ובמשפט העברי כה (תשס"ח), עמ' 1-39 (להלן: גורדין). גם עבודת הדוקטורט שלו עסקה בכך. גורדין ייחס לרב משה פיינשטיין פרשנות תכליתית של המקורות ואומץ הלכתי מיוחד. עיינו גם במאמר בהערה 2.
- 5 גוטל, חדשים גם ישנים (לעיל הערה 2), עמ' 203. על סוגיות הש"ס כמקור פסיקה אצל הרב פיינשטיין, ראו גם ב' פינקלשטיין, "מאפייני פסיקה של הרב משה פיינשטיין לאור פסקיו בשאלות לגבי פוריות, מניעת הריון והפלה", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ו, בעיקר בעמ' 146-147.
- 6 שם, עמ' 203-204.
- 7 גורדין (לעיל הערה 4), עמ' 31.

ברק כתב את מסתו המפורסמת כתגובה להישגי המהפכה הצרפתית.⁸ הוא ניסח את השמרנות כמשנה סדורה, וכמו תיאורטיקנים ניאו-שמרניים שבאו בעקבותיו, לא הסכים לראות בשמרנות תכונת אופי בלבד.⁹

הטענה המרכזית היא שתהליכים היסטוריים-חברתיים הם מורכבים כל כך עד כי אין בכוח התבונה לעצבם מראש. הניסיון המצטבר של הדורות הקודמים והפרקטיקה הנוהגת לאורך זמן רב הם המלמדים מה מתאים לחברה מסוימת בזמן מסוים. הפרקטיקות הנוהגות נוצרות בתהליך הישרדותי מתמשך והן המעניקות יציבות חברתית וביטחון. נורמות חברתיות הן תוצר של תהליכים מורכבים שאינם מושתתים על התבונה לבדה. בעיצוב תהליכים היסטוריים שותפים גורמים רבים ולא רק התבונה. התבונה אינה חזות הכול, וגם לרגש האנושי, למשל, יש תפקיד בעיצוב הנורמות הנכונות והיציבות.¹⁰ יכולת התבונה של היחיד לנסח את הכללים הנכונים היא מוגבלת, כפי שברק ניסח:

חוששים אנו להניח לבריות לחיות ולסחור איש-איש על סמך מלאי התבונה הפרטי שלו, כי חשד יש בנו שלכל איש ואיש מלאי מצומצם בלבד, וכי מוטב יהיה לאנשים הפרטיים אם יזדקקו לבית-אוצרם ולהונם הכללי של הלאומים והדורות. רבים ממעמיקי המחשבה שבתוכנו, תחת שיפצפצו את המשפטים-הקדומים הכלליים, מסתייעים הם בפיקחותם לגילוי החכמה הנסתרה המפעמת בהם.¹¹

יש יתרון לחוכמה המצטברת המבוססת על ניסיון וחורגת מגבולות התבונה האישית. מתוך הבנה שאין דרך להבין בכלים רציונליים באופן ממצה את כלל הגורמים הפועלים בעיצוב החברה, יש להיזהר משינויים חדים העלולים להזיק באופן בלתי הפיך; יש לנהוג בזהירות ביחס לקבלת שינויים מהפכניים ורעיונות העולים מעת לעת; יש לקדם בברכה שינויים חברתיים רק בתנאי שיהיה זה באורח הדרגתי ומבוקר; אין לבצע שינויים רדיקליים המושתתים על רעיונות

8 א' ברק, מחשבות על המהפכה בצרפת (תרגום: א' אמיר), ירושלים תשנ"ט (להלן: מחשבות על המהפכה).

9 ראו אמירתו המפורשת של ברק, שם, עמ' 227: "זהירות שקילות-הדעת, הדריכות על המשמר, הססנות מתוך העדפה ולא מתוך אופי – אלה נמנו עם העקרונות שהדריכו את אבות-אבותינו".

10 שם, עמ' 87.

11 שם, עמ' 95.

שמקורם בתבונה אנושית, המסכנים ומערערים את יסודות החברה, כפי שמדגיש ברק:

נדרש אדם לזהירות עד בלי די בטרם ירהיב עוז בנפשו להרוס בניין, אשר במשך דורות מילא פחות או יותר את צרכיה המשותפים של חברה או לשוב ולבנותו, בלי שיהיו לעיניו דגמים ודפוסים שתועלתם בדוקה.¹² אבקש להלן למצוא ביטויים לזהירות זו בהקשרים שונים המובאים בתשובות של הרב פיינשטיין, המביאים לידי ביטוי את הרעיון העומד בבסיס השמרנות, שלפיו המנהג הרווח מבטא חוכמה מצטברת של דורות שאין בכוחו של היחיד לפורטן לפרוטות. מתוך כך, גם במקום ששורשי המנהג סתומים, יש לגלות כלפיו מידה של כבוד וענווה.

פסיקת הרב בשו"ת "אגרות משה" כביטוי לעקרונות שמרניים

אחד הנושאים שזכה להתייחסות רחבה בספרי השו"ת של הרב הן שאלות הנוגעות למבנה בית הכנסת ולנורמות הנהגות בו. אינטנסיביות העיסוק בסוגיה זו מלמדת עד כמה חשוב היה בעיני הרב לשמור על מראהו ועל תפקודו של בית הכנסת במתכונת המסורתית ולא להסכים לכל שינוי מוצע העולה חדות לבקרים.

כך עולה ממגוון תשובות בהקשר זה: כשנשאל על הנפת דגל בבית כנסת, התיר הרב בסיכום דבריו להניף את דגל ישראל ואת דגל ארה"ב בבית הכנסת,¹³ אך ניכר מתוך תשובתו שאינו מתלהב מאפשרות זו, והיה מעדיף לוותר על נוהג זה. במספר הקשרים נאלץ הרב להתחשב במציאות החברתית ולקבל נורמות נהוגות כנתון, אך לצד זאת הציב גבולות לשינוי. כך הרב אוסר על הפיכת בית תפלה של עכו"ם לבית כנסת, למרות קיומם של שיקולים הלכתיים לקולא,¹⁴ וכן הוא מתנגד לישיבה מעורבת גם כשנשאל ביחס לבית כנסת שאין בו מחיצה.¹⁵ הרב נשאל מספר פעמים על שינוי מקום שליח הציבור באופן שלא יעמוד ליד

12 שם, עמ' 74.

13 אורח חיים (להלן: או"ח), חלק א, סימן מו.

14 או"ח, חלק א, סימן מט.

15 או"ח, חלק א, סימן מד. במקרה זה נקט הרב בנימוק של "לביטולי הא מקמי הא". כלומר העדפת ביטול עניין קטן כדי להרוויח את החמור יותר. כאן בולט שהרב מתחשב במציאות החברתית שבה הוא פועל, אך נמנע מהתרה גורפת של עירוב בין המינים. בהקשר אחר במקום שיושבים בפועל ללא מחיצה בשיעורים, התיר הרב לאישה לדרוש באקראי, אך לא בבית כנסת, אלא בבית (או"ח, חלק ה, סימן יב).

העמוד בקדמת בית הכנסת, אלא בבימה במרכז בית הכנסת. הוא התיר זאת לאחר שהראה שהמנהג שלפיו שליח הציבור עומד אצל העמוד מקדימה, אינו כמנהג הקדמונים, ויש מקום להתיר במקום צורך, כגון כאשר הדבר נחוץ לשמיעת שליח הציבור. גם מהאופן שבו הוא מתיר את השינוי (שינוי של מנהג שמראש אינו כמנהג הקדמונים) ניתן לראות שהוא מוכן לכך רק כשיש סיבה משמעותית.¹⁶ במקום אחר, אף שמצא מקום להתיר לשי"ץ להתפלל ליד הבמה ולא ליד העמוד, העיר בחיתום הדברים:

אבל מכל מקום למעשה יש להשתדל שלא ישנו מכפי כל הדורות אף שאין בזה איסור ברור ויעשו עמוד סמוך להיכל כמנהג כל בתי כנסיות שבדורות שלפנינו ובפרט שבבית הכנסת זה עשו כן זה חמשים שנה לכן אינו מן הראוי לשנות, אבל אם יודע כתר"ה שלא ישמעו לו אינו מחוייב למחות בזה ורשאי להתפלל שם.¹⁷

כאן בולט מאוד הטיעון השמרני שאין לשנות מהמנהג שתפס, גם כשאולי יש מקום להתיר מצד הדין הפורמלי.¹⁸

ההקפדה והדאגה לצורת בית הכנסת וסדרי התפילה אינה מיוחדת רק לרב פיינשטיין. השמירה על מבנה בית התפילה מאפיינת באופן כללי את הפסיקה האורתודוקסית. שינויים במבנה בית הכנסת והתפילה נתפסים כחזירה של רוחות מסוכנות וכפתיחת חזית נוספת של רפורמציה.¹⁹ עצם העיסוק

16 או"ח, חלק ג, סימן י.

17 או"ח, חלק ב, סימן כח.

18 גם כאן הותיר הרב פתח להשלים עם השינוי במקרה שבו התנגדות לשינוי לא תתקבל על ידי בני הקהילה. כלומר, רגישות למציאות בפועל ומודעות לפער שבין הרצוי למצוי. ככלל, בתשובותיו נתן הרב משקל לא מבוטל למציאות, ודבר זה כשלעצמו מתיישב עם תיאוריות שמרניות המכבדות נורמות שהתקבעו. למשל, כשהרב נדרש להכריע בעניין חובת נשים לענות לזימון כשיש שלושה גברים שחייבים, הוא עורך הבחנה מאולצת בין שבת ליום חול. הוא מניח שבימות החול נשים טרודות ואינן יושבות בנחת ליד השולחן, ומקפיד יותר בחיובן בשבתות ובימים טובים, אף שמעיקר הדין אין הבדל בין ימות השבוע לעניין חובת זימון. כנראה שראה סביבו שהנשים לא נהגו להצטרף לזימון (או"ח, חלק ה, סימן ט). כך גם משיב בצורה מרוככת מאוד לגבי קריאה לילדים בשמות נוכריים, כשהוא מציין שכבר בדורות קדומים ניתנו שמות לועזיים ליהודים ואף לחשובי הדורות. הרב אינו מתלהב מכך, אך מתיר זאת (או"ח, חלק ה, סימן י).

19 כך עולה למשל, באופן צפוי פחות, שגם הרב קוק, הרב הראשון לארץ ישראל הנתפס כחדשן בעיני רבים, הקפיד הקפדה יתרה וביקר נמרצות שינוי של מקום הבימה בבית כנסת. הדבר עולה בבירור מקריאת היומן המתעד את מסע הרבנים במושבות ברחבי הארץ בשנת תרע"ד. ראו רי"ב הלוי הרוויץ, אלה מסעי: רשימת מסע הרבנים בראשותם של

האינטנסיבי בצורת בית הכנסת, המחיצה ועוד, מצביע על תפיסה שמרנית המבקשת לשמר את הקיים באופן המשמר מסורת של דורות. בתשובה נוספת, שבה אסר הרב להזמין לבית הכנסת אנשים שיגיעו ברכבם בשבת, חתם בדברים אלו:

ובדבר שרוצה להסתלק מלהיות מעמבער [=חבר] בבית הכנסת שהרבה מהמתפללים שם אין מתנהגים כשורה, דעתי נוטה שאין להסתלק כדי שיהיה מי שימחה בידם, ואין להתיימשך לומר שודאי לא ישמעו, כי מעט מן האור דוחה הרבה מן החשך, ולכן אולי תועיל המחאה להרבה איסורים. אך הוא כ"ז שמתנהגים בבית הכנסת כשורה, אבל אם ישנו ח"ו מסדר בית הכנסת כגון שיסלקו המחיצה שבין אנשים לנשים או שישינו אף במקצת סדר התפלה וקה"ת מחוייבין כל יראי ה' להסתלק מלהיות מעמבערס שם.²⁰

בתחילת הדברים מודגשת החשיבות של הישארות בבית כנסת הגם שלא כל מתפלליו נוהגים כשורה. אולם בהמשך הביע הרב עמדה חד-משמעית שלפיה אם ייכנסו שינויים, ואפילו קטנים, לנוסח התפילה או שתתבטל המחיצה בין נשים לגברים, יש לעזוב את המקום מיידית ולא להיות חלק מבית כנסת כזה. על שיעור המחיצה בין גברים לנשים כתב במספר מקומות, וניכר בתשובותיו שהרב מודע למציאות שבה "בעלי הבית" לוחצים על הרבנים ונדרשת לעיתים הגמשת הכללים. אולם גם זאת עד לגבול תחתון מסוים. הרב כותב על פעולה לא רצויה שנעשתה באחד מבתי הכנסת, כאשר הגביהו בו את רצפת עזרת הנשים מבלי להגביה את המחיצה. במצב דברים זה חשש הרב לקלות ראש, גם בהנחה שהנשים שם לבושות בצניעות, ולא כל שכן לנוכח בעיית פריצות הרווחת בלבוש הנשים. הרב מציין מה הרף הראוי ומה הרף התחתון שבדוחק ניתן להעלים עין לגביו.²¹

הראי"ה קוק והרי"ח זוננפלד למושבות השומרון והגליל בחורף תרע"ד, ירושלים תשע"א, ר' בתיאור הביקור בזכרון יעקב, בעמודים 80-91.

20 או"ח, חלק א, סימן צט. מהשוואת דברים אלו לתשובתו בסימן מד שהובא לעיל, ניכר שמדובר בתשובות המראות כיצד היישום ההלכתי משתנה ממקרה למקרה וממקום למקום.

21 ראו או"ח, חלק ג, סימן כג. כך גם ראינו לעיל בבית כנסת ללא מחיצה כלל שאסר על ישיבה מעורבת. בכלל, באין-ספור מקומות יש נקיטת זהירות מרבית מכל התקרבות ו/או לגיימצייה לקונסרבטיבים ולרפורמים. להדגמה, ראו או"ח, חלק ג, סימן כה, שאסר לשכור חדר לתפילה ליראי שמיים בתוך מתחם שיש בו בית כנסת קונסרבטיבי. זאת

גם ביחס ללשון התפילה אסר הרב הכנסת שינויים, גם כשהבקשה נומקה כדאגה כנה לאפשרות להתכוון בתפילה. הוא פסק שאין לומר באמצע התפילה מילים בלעז, וראה בכך הפסק אסור ואף איסור להתקין תקנות על דעת עצמו שלא כתקנת חז"ל.²² בתשובה נוספת הביע תמיהה רבתי על רב אחד שהכריז שמי שאינו מבין את התפילה על פי נוסח חכמים, רשאי להתפלל בשפתו, באנגלית, בתרגום עצמאי.²³ בתשובתו מכנה הוראה זו "דבר הבל", שמי שינהג לפיו אפשר שאפילו ידי חובת תפילה דאורייתא לא יצא. ועוד תמה על אותו רב שהנהיג שבאמצע התפילה יורדת אישה מעזרת הנשים ואומרת תפילה באנגלית לפני כל האנשים, דבר שבוודאי אסור ואינו מוסיף יראת שמיים. גם כאן שומר הרב פיינשטיין על נוסח התפילה ועל כללי ההתנהגות, ומעלה תהייה כיצד ייתכן שרב אורתודוקסי יכריז כך.

הרב הקפיד מאוד על שמירת המנהג הנוהג, ובפרט מנהג המקום. בהתייחסו לשאלה מה היא ההברה הנכונה בתפילה, אשכנזית או ספרדית, הוא הכריע שחשוב להתפלל בלשון הקודש, וכיוון שאיננו יודעים בוודאות מה ההברה הנכונה, אסור לאדם לשנות ממנהג אבותיו. לפיכך במקומות שנהגו להתפלל בהברה אשכנזית, יש להקפיד על כך²⁴ מבלי לסטות מהמנהג הנוהג. כך גם פסק שבמקום שנהגו כמנהגי אשכנז אין לשנות זאת גם כשהתווספו אנשים הנוהגים מנהגי ספרד.²⁵

כשנשאל על המנהג לעמוד בקריאת עשרת הדיברות, לא ראה הרב בעיה במנהג למרות החשש שהועלה על ידי השואל שהמינים יאמרו שחלק מסוים בתורה חשוב מחלק אחר. הרב הכריע שאין צורך לשנות מהמנהג מכוח סברה של "תרעומת המינים", שנאמרה בהקשר של ביטול אמירת עשרת הדיברות

מחשש למראית עין לכל מי שייכנס לשם וגם חשש שרבים שאינם מבינים את ההבדלים בין האורתודוקסים ובין האחרים, ייכנסו כשיהיה צורך למניין הלא-נכון וישמעו מהרביי שם דברי מינות.

22 או"ח, חלק ג, סימן ח. ראו גם או"ח, חלק ב, סימן מט.

23 או"ח, חלק ד, סימן ע.

24 או"ח, חלק ג, סימן ה.

25 או"ח, חלק ב, סימן כא. הרב התיר להכניס מנהגים שלא היו נוהגים, אך לא לשנות מנהג קיים. אין לעשות זאת גם אם הגיעו רבים שנוהגים כספרד. עדיין כשיש לא מעט הנהגים כמנהג המקום המקורי, דין הוא לילך אחר מנהג המקום. גם את נוסח התפילה יש להשוות לחזן ולמקום התפילה (או"ח, חלק ב, סימן כג).

בקריאת שמע בגבולין. אין להוסיף איסור ו"אין לשנות מן המנהג והוא ככל מנהג" שמי שבא ממקום אחר צריך לנהוג כמנהג המקום.²⁶ במקום אחר נשאל הרב על דבר שנשמע לכאורה שולי: הכלונסאות המחוברות ליריעת החופה. השואל שאל אם יש צורך בארבעה מוטות שיחזיקו את יריעת החופה, או שדי בהחזקת היריעה על ידי אנשים. הרב לא ראה בעיה של ממש בהחזקה על ידי אנשים כי מכל מקום יש צורך בהחזקה גם כשיש כלונסאות, "אבל כיון שהוא ענין מנהג אין לשנות מן המנהג ובעיני דוקא כלונסאות".²⁷ מכאן שיש חשיבות למנהג גם כשסיבתו אינה ידועה. למסקנה, הורה הרב שאין לעכב חופה בהיעדר כלונסאות, אך בכל מקרה אחר יש להחזיק במנהג לגבי צורת החופה.²⁸

שמירה על "כללי הטקס" של החתונה ודאי מחזקת תחושת שייכות וזהות, נושא המקבל חיזוק בתפיסות שמרניות כלליות, שבניגוד לתפיסות ליברליות אינן מקדשות את חירות הבחירה של הפרט כערך יחיד המבטל כל מסגרות של השתייכות משפחתית, קהילתית ולאומית. יתר על כן, אף שהרב אינו מציין זאת במפורש, ניתן להעריך ששמירה על מנהגי מקור תורמת להתעוררות רגש דתי של שייכות לקהל ולמנהגיו. ליאו שטראוס מעיר למשל כי "השמרנות מאופיינת לעתים קרובות באי-אמון כלפי התבונה או באמון כלפי המסורת, אשר בתור שכזו היא בהכרח מסורת כלשהי, ועל כן פרטיקולרית".²⁹ כלומר, יש שייכות למסורת מסוימת.

גם כשנשאל הרב על ידי הרב פוזן, שניהל מוסד לבנות בגדרה, על קריאת מגילה ברוב עם במיקרופון כדי שישמעו היטב, השיב, שכיוון שאין ההיתר ברור "וגם הוא ענין חדש", אין לעשות כן. עדיף לפצל את כמות השומעות ולא להתיר דבר חדש ולא פשוט זה.³⁰

גם בכיוון ההיתר נתן הרב משקל מכריע למנהג ישראל. כשנשאל אם יש להסיר סמל של מגן דוד מעל הפרוכת, השיב הרב שאין כל צורך בכך כיוון ש"זה מאות בשנים שעשו ציור מגן דוד על פרכות ועל מעילים [...] ולא היה מי שיערער

26 או"ח, חלק ד, סימן כב.

27 או"ח, חלק ד, סימן ע.

28 שם.

29 ל' שטראוס, הליברליזם ומשבר ההגות היהודית המודרנית, ירושלים תשע"ב, עמ' 56.

30 או"ח, חלק ד, סימן קכו. ראו גם או"ח, חלק ב, סימן קח.

על זה, ואף שאין לנו מקור צורת המגן-דוד אין בזה שום קפידא, וגם יש בזה ענין להזכיר שהשי"ת מלך למעלה ולמטה ולכל ד' רוחות השמים".³¹
 כלומר, הרב התיר נוהג של דורות אף שמקורו אינו ידוע. הוא הציע לכך טעם משלו, ועם זאת הוסיף והדגיש:

אבל בכל אופן אף אם הוא בלא טעם איני רואה בדבר שעשו כן זה מאות בשנים קודם שהיו כת הציונים בעולם כלל ולא היו מינים וכופרים בבתי כנסיות כלל שיהיה בזה חשש איסור ואף לא משום מעשה לא טוב. ורשאי להניחן על כלי הקדש.³²

מבין השורות עולה ביקורת קשה על כת הציונים והמצאותיה, ובהמשך אף מציע הרב שאם הדבר לא יעורר מחלוקת – להסיר מקומות שבהם רשום "ציון" בתוך המגן-דוד, אף שזה לא נתייחד רק ל"כת הציונים". מבלי להיכנס לחששו ביחס לסממנים ציוניים בבית הכנסת, הרב חותם בכך ש"אין לזה שום מקור ולא שום טעם לחלוק בזה על דורות שלפנינו שהניחו לעשות זה".³³ גם כאן ניתן כבוד רב ותוקף למנהגי הדורות הקודמים גם כשאין יודעים את בסיס המנהג.

כשנשאל הרב על מנהגי ההבדלה, אם לעמוד ואם לשמור על מנהג העיון בכפות הידיים אחרי ברכת "מאורי האש", פסק הרב כמנהג אבותיו שנהגו לעמוד,³⁴ ואף הביע תרעומת קשה על אברך שזלזל בנוהג לעיין בידיים בברכת האש, וזו לשונו:

לעניין הסתכלות אחר הברכה על הנר, מפורש בש"ע סימן רח"צ סעיף ג', שהמחבר כתב נוהגין להסתכל בכפות הידיים ובצפרניים, והרמ"א הוסיף פרטים [...] שא"כ הוא עוד מנהג בזמן תנאים הראשונים. ובד"מ אות ב' איתא ומנהגן של ישראל תורה, שנוהגין לכפוף האצבעות ולראות הצפרניים. עכ"פ הוא מנהג גדול עוד מזמן התנאים. והמרדכי הביא זה בשם תשובת הגאונים. שלכן אף שאינו מעכב, הוא מנהג גדול בישראל עוד מזמן התנאים, ומסתמא אף קודם. ואותו האברך שאמר שאין צריך, הוא אדם שבודה דברים מליבו, וצריך לומר שהוא כמתלוצץ על מנהגי ישראל, שהוא ח"ו כמלעיג על דברי רז"ל. ורק אפשר שהוא מחסרון ידיעה שלא ראה ולא למד דברי רבותינו הפוסקים הראשונים

31 או"ח, חלק ג, סימן טו.

32 שם.

33 שם. מעניין לציין שהתשובה המעלה חשש מ"כת הציונים" היא משנת תשכ"ט.

34 או"ח, חלק ה, סימן טז. הרב פיינשטיין פסק לשואל לעמוד כמנהג אבותיו שהתקבע.

והאחרונים, ומחוייב לחזור בתשובה. וכתר"ה יעשה כמנהג כל ישראל מכל הדורות.

[...] ובכלל צריך לידע שכל דבר שנוהגין בו אף רק חלק מישראל אינו דבר בטל, וצריך לעיין הרבה למי שרוצה לבטלה לומר שאין זה מנהג הראוי ובטעות נהגו, כי חזקה על כל מנהג שנעשה על פי חכמי וגדולי התורה.³⁵

ללא ספק בדברים הנ"ל משתקפת עמדה ברורה על תוקפו של מנהג, אף ביחס לדברים שאינם מעכבים, ועל חומרת הזלזול בו.

כאן בולט מאוד הניגוד בין הישענות על התבונה של היחיד ובין חוכמת מנהג הדורות.

בנושא שונה לחלוטין, בשאלה אם להתיר בפסח מצה שנילושה במי פירות, אסר הרב אף שהשואל הצביע על כך ש"גי' עמודי עולם" התירו.³⁶ מעבר לניתוח המקורות, כתב הרב על חשיבותו של המנהג שתפס. גם אם רוב הראשונים פסקו להתיר, יש להחמיר מכוח המנהג שתפס. הרב מדגיש עד כמה חזק תוקפו של מנהג שנהגו. המנהג מחייב אפילו במקום שהוא מבטא דעה יחידאית בהלכה.³⁷

כוחו של מנהג שהתקבל בישראל מתיישב עם ניתוח שמרני המייחס חוכמה מצטברת לדורות הקודמים ולהתנסות בפועל שהוכיחה את עצמה. כך מובא בכתבים שמרניים, כמו ברק והאייק, שכתבו שהאנושות למדה לעשות את הדבר הנכון בלי להבין למה הוא הדבר הנכון, והמנהג המבוסס על התנסות בפועל במשך תקופות משמעותיות משרת אותה יותר טוב מההבנה של אדם זה או אחר.³⁸

כאמור בחלק הראשון של המאמר, לפי הגישה השמרנית יש להיזהר בהכנסת שינויים מהירים ללא בדיקה מדורגת. החוכמה המצטברת של דורות רבים וחוכמת הניסיון גוברות על חוכמתו ועל שכלו של פרט כזה או אחר, גם אם הוא חכם באופן מיוחד. ההתנסות מכילה חוכמה עמוקה לאין שיעור מחשיבתו הרציונלית של אדם זה או אחר. הדבר מבאר באופן מחודש את התייחסותו של הרב בתשובותיו הנ"ל. אף כי הרב אינו שוטח במפורש את

35 או"ח, חלק ה, סימן כ.

36 או"ח, חלק א, סימן קנד.

37 שם. יחסו למנהג בא לידי ביטוי לא רק בתשובותיו בחלק או"ח. ראו למשל התייחסות יפה לנושא בחלק יורה דעה, חלק א, סימן קלו ועוד.

38 ראו לעיל הערה 11 וכן Hayek, F.A. *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, (The collected works of F. A. Hayek, 1), Chicago 1988, p. 52.

ההסבר המוצע על ידי תיאוריות אלו, אין ספק שיש להן תרומה לביאור עמדתו ביחס למנהג.

הסברו של הרב גורדין על מקומו של המנהג בפסיקת הרב פיינשטיין עולה בקנה אחד עם תפיסות שמרניות שתוארו לעיל, וכך דבריו ביחס למקומו של המנהג בפסיקת הרב פיינשטיין:

סבר רמ"פ כי מנהג וקבלה של כלל הציבור מחייבים את החכם, לאור העיקרון שלכלל הציבור יש כוח העדיף מכוחו של חכם, שהרי התורה ניתנה על דעתם של בני אדם, ולכן בחירותיהם והנהגותיהם המעשיות מהוות פריזמה חשובה של המסורת ההלכתית.³⁹

הרב גורדין, בדומה לתיאוריות הנ"ל, מדגיש את יתרונו של הכלל על חכמתו של החכם. אלא שהוא מוסיף ונותן לכך טעם דתי: התורה ניתנה מראש מאת נותן התורה כדי שבני אדם יחיו אותה. למעשה זו הדרך לקיים נכון את רצון ה' והיא הבטוחה להעברת המסורת באופן אמיתי.

באחת מתשובותיו, באופן חריג, נתן הרב תוקף לשינוי מנהג שהובל על ידי הגר"א. התשובה התייחסה לשאלת הנחת תפילין בחול המועד, והרב פיינשטיין הגן על פסיקת הגר"א, אף שבכך דחה מנהג מקובל שהיה באותה תקופה.⁴⁰ בניתוחו מדגיש הרב פיינשטיין את גדולתו החריגה של הגר"א עד כי ייחסו לו ממש מעמד של "ראשונים", ומתוך כך סמכו עליו. לנוכח קבלת הגר"א ולאור ייחודיותו פסק הרב כשיטתו וכנגד המנהג שקדם לו. בתשובה קבע הרב פיינשטיין שמכיוון שכל חכמי דורו של הגר"א ורוב הציבור נתנו לגר"א תוקף מיוחד, נוצר לו מעמד ייחודי שאפשר לו לגבור על המנהג. בתשובה מודגשת ייחודיותו של הגר"א באופן שאינו מאפשר היקש למקרים אחרים. גורדין מרחיב בנקודה זו וכותב שגם בתשובה חריגה זו הרב משתית את פסיקתו על קבלת הקהל. הן קבלת המנהג כמקור בעל תוקף מחייב הן ההכרעה כדעת הגר"א מקורן בהסכמת הציבור. הראשונים זכו למעמדם בשל יחס האחרונים אליהם כגדולים מהם, ובדומה גם הגר"א, וגם המנהג זכה להתקדשותו בידי הציבור על ידי קבלת הציבור.⁴¹

39 גורדין (לעיל הערה 4), עמ' 37-38.

40 או"ח, חלק ה, סימן כו.

41 גורדין (לעיל הערה 4), עמ' 29-30.

אף מתשובותיו הנוספות של הרב, שאינן בהקשר של מנהג, עולה שהוא מייחס ערך רב לכוחו של ציבור ורואה בו יתרון ברור על פני יחיד, מיוחד ככל שיהיה. הרב חייב תפילה במניין גם כשהשואל העיד על עצמו שיתפלל בכוונה יתרה ביחידות. לציבור יש כוח שאין ליחיד, צדיק ככל שיהיה. רק בציבור יש הבטחה שהתפילה נשמעת תמיד.⁴² גם נקודה זו עולה בקנה אחד עם ההכרה של ברק במוגבלותו של היחיד.

אחתום בשתי תשובות מרתקות מהקשר שונה לחלוטין; שתיהן מבטאות רעיונות שמרניים.

תשובה ראשונה, מוכרת מאוד, על אודות "ענין התנועה החדשה של נשים השאננות והחשובות":

נשים אלו שהן שומרות תורה רוצות להכניס מלחמתן גם במה שנוגע לכמה דיני התורה ויש מהן אשר מתפללות בטלית וכדומה בעוד דברים, ורוצה שאביע בזה דעתי בעצם הדבר ואיך שיתנהג כתר"ה.⁴³

הרב מתייחס לבקשתן של נשים להתעטף בטלית ובתפילין כדרך הגברים. הוא רואה בכך תולדה של השפעת רוחות מבחוץ הקוראות תיגר על נצחיות התורה, וכך דבריו:

והנה ראשית צריך לדעת כי מעיקרי האמונה הטהורה שלנו שכל התורה בין שבכתב בין שבעל פה ניתנה מהקב"ה בעצמו בהר סיני ע"י משה רבנו ע"ה ואי אפשר לשנות אפילו קוץ אחד לא להקל ולא להחמיר [...]. וממילא זה שהתורה פטרה ממצות עשה שהזמן גרמה הוא מן התורה וגם רבנן לא חייבום כי לא ראו בזה שום צורך לחייבן ואדרבה משמע שהצורך הוא לפוטרן דוקא מהטעמים שפטרן תורה, ולבד טעמי התורה שלא ידוע לסתם אינשי אף לא לת"ח גדולים ואנו מחוייבין להאמין שאיכא טעמים גדולים לקב"ה נותן התורה איכא גם טעמים גלויים לכל, כי סתם נשים בעולם אינם עשירות ועליהן מוטל גידול הילדים והילדות שהיא מלאכה היותר חשובה להשי"ת ולהתורה, וכן ברא השי"ת בטבע כל מין ומין דמבעלי חיים שהנקבות יגדלו את הולדות ואף את מין האדם לא הוציא מן הכלל בזה שגם טבע הנשים מסוגל יותר לגידול הילדים שמצד זה הקל עליהן שלא לחייבן בלמוד התורה, ובמצות עשה שהזמן

42 או"ח, חלק ג, סימן ז.
43 או"ח, חלק ד, סימן מט.

גרמה, שלכן אף אם ישתנה סדור החיים בעולם גם לכל הנשים ולעשירות בכל הזמנים ואף כשאפשר למסור הגידול לאיזה אינשי ונשי כבמדינתנו לא נשתנה דין התורה ואף לא דין דרבנן, ולא תועיל שום מלחמה כי אין שום כח לשנות אפילו בהסכם כל העולם כולו שום דבר, והנשים שמתעקשות ורוצות ללחום ולשנות הן בחשיבות כופרות בתורה, עיין ברמב"ם פ"ג מתשובה ה"ח דשלשה הן הנקראין כופרין בתורה האומר אף על תיבה אחת שמשה אמרו מפי עצמו, והכופר בפירושה שהוא תורה שבעל פה, והאומר שהחולף דבר אחד כל אחד משלשה אלו כופר בתורה ודינם שאין להם חלק לעוה"ב.⁴⁴

הרב רואה בחומרה בקשה זו ומשווה אותה למינות שעליה דיבר הרמב"ם, שכן מתוך הבקשה עולה טענה שלפיה עם שינוי העיתים וחילופי התפיסות החברתיות, יש להכניס שינוי בתורה ובחיובי המצוות.

הרב מוסיף שיש רשות לקיים מצוות בהתנדבות, גם כשאינ מחויבים, ולכאורה לפי זה אין מניעה לאישה להתעטף בציצית. הוא כן מצביע על בעיה ביחס לתפילין. אבל כל הדיון מיותר, כי אין כאן כנראה בבסיס מניע של ריבוי מצוות לשם שמיים, ובלשונו:

אבל מכיון שאינו לכוונה זו [=לשם שמיים] אלא מצד תורעמותה על השי"ת ועל תורתו אין זה מעשה מצוה כלל אלא אדרבה מעשה איסור שהאיסור דכפירה שחושבת דשייך שיהיה איזה חלוף בדיני התורה היא עושיית גם במעשה שחמיר.⁴⁵

הרב מוסיף ומדגיש שאין בכך זלזול בנשים שהיהדות מורה לכבדן, אך בהקשר הנידון,

יש לכתר"ה להסביר בכל פעם ופעם ולהיות תקיף וחזק בדעתו שהוא כדיני התורה למחות באלו הנשי שאחר כל זה יעמדו בדעתן האולת והעקושה שלא לשנות שום דבר ממנהגי ישראל הקדושים.⁴⁶

התנגדות הרב נחרצת לשינוי שבא מרצון להשתוות לחיובי האנשים. הוא רואה בכך תנועה מסוכנת החותרת תחת האמונה בנצחיותה של התורה. תשובה זו הפכה לתשובה מכוונת המוזכרת כמעט בכל פעם שמובעת

44 ש.ם

45 ש.ם

46 ש.ם

התנגדות לשינויים ביחס לנשים בקהילה הדתית. יש כאן חשש עמוק משינויים מסוכנים שיקעקעו את יסודות המסורת והאמונה ביציבות התורה ובנצחיותה. גם כאן, אף שאין מניעה הלכתית פורמלית, יש מניעה מטעם של מניעים פסולים וסיכון לקעקוע מוסכמות של שנים. הטיעון הוא חשדנות ביחס למניעים, אך בעומק אפשר שהטיעון השמרני עומד בבסיס התשובה ההודפת באופן נחרץ את השינוי המבוקש. שכן, שינויים בהלכה ובמוסדות דתיים, גם כאשר הם נערכים, צריכים להיעשות בזהירות, באטיות ובמתינות. הצורך בשינויים אטיים ומדודים אינו נובע רק מהצורך הטקטי להרגיל את החברה הדתית למוסדות חדשים, אלא בעיקר מספק אמתי בדבר הדרך שצריך ללכת בה. כל שלב חדש צריך להיות מלווה בנכונות לסגת ממנו אם יתברר שהוא שגוי.⁴⁷

לא כל הלך רוח חדש יש לקלוט ולשנות בגינו סדרי בראשית. ייתכן בהחלט שיש בו תנועות עומק מסוכנות ליציבות הדתית והחברתית, וגם מטעם זה הזהירות היא חיונית. הרב פיינשטיין זיהה שבסיס השאלה היא תנועה חתרנית הקוראת תיגר על המוסכמות הדתיות.

תשובה שנייה נוגעת לשאלת גשמים החל משישים יום לתקופה שנהגו ישראל כחישוב התקופה של שמואל.⁴⁸ השואל מצביע על טעות בדרך החישוב. טעות הגורמת לסטייה קלה, אך מצטברת, במועדי התקופות של השנה. הרב פוסק באופן חד-משמעי להמשיך במנהג הקיים ואינו מאפשר שום שינוי, ואף הקל ביותר. אין מדובר כאן ברוחות של רפורמה, אלא בהבנה אחרת של המציאות, ובכל זאת, גם כאן, משיב הרב לשואל בחריפות:

ונמצא שכתר"ה חושב שהוא גדול יותר מכל רבותינו הראשונים והאחרונים ומכל גאוני זמננו שכולם שגגו בזה, והוא ראה שהוא שגגה,

47 ח' נבון, גשר בנות יעקב: מעמד האישה בהלכה – בין עבר לעתיד, תל-אביב תשע"א, עמ' 126. ברק אף הוא מדגיש שאינו מתנגד לשינויים, רק מבקש לנקוט זהירות ביישום ולהביא בחשבון אפשרות של טעויות: "לא אגרוס ששום שינוי אינו בא בחשבון; אבל אפילו אשנה, יהיה זה על-מנת לשמר [...] אשתדל שבמידת האפשר ייעשה השיפוץ בסגנונו של הבניין. זהירות שקילות-הדעת, הדריכות על המשמר, הססנות מתוך העדפה ולא מתוך אופי – אלה נמנו עם העקרונות שהדריכו את אבות-אבותינו בהתנהגותם ההחלטית ביותר. הואיל ולא זכו שיאיר להם האור שלדברי האדונים מצרפת הם משופעים בו כל-כך, פעלו מתוך רושם חזק שהמין האנושי נבער הוא ונוח לשגות" (מחשבות על המהפכה, לעיל הערה 8, עמ' 227).

48 או"ח, חלק ד, סימן יז. חיזוק לתשובה זו מוצא הרב במה שמביא אבודרהם, ראו תשובתו באו"ח, חלק ה, סימן ז.

וימחול לי כתר"ה שהוא יהירותא יתרתא אף לחשוב כן וכל שכן שלא לומר ולכתוב כן.⁴⁹
 דברים תקיפים ללא ספק. אחרי פתיחה זו מבאר הרב מה רב כוחו של מנהג שנהגו:

וידע כתר"ה כי כל מה שחזינן שעושין אף רק קהל גדול בישראל אינו דבר טעות שודאי נעשה זה על פי חכם שהוא קהל משומרי תורה ומצות, וצריך למצא טעם למה שנוהגין כן ולא נחשבו לטועים, אף אם שאר קהלות אין נוהגים כן.⁵⁰

כלומר, גם כשמדובר בקהל גדול מסוים הנוהג מנהג שאינו ידוע פשרו – יש לנהוג כמותם, ורק מי שאינו מחזיק במנהג ובא לקהילה זו יכול להחזיק במנהגו בצנעה בלבד. שוב, גם כאן, כבוד רב למסורת שהתקבעה ולחוכמת הדורות. ובהמשך: "אבל דבר שנהגו כל ישראל מוכרחין לעשות כמותם אף מי שחושב שהוא טעות [...] ואף שיש לו קושיא עליהו ואינו יודע לתרץ אינו כלום".⁵¹
 הרב ממשיך ומראה ששיטתו של שמואל קרובה יותר לאמת מהחלופה המוצעת במחלוקת המקורית. גם אם ניקח בחשבון שיש טעות מסוימת, הרי שרק בעוד שנים רבות תהיה לה משמעות ממשית, ועל כן אין שום הצדקה לשנות כיום ממה שנהגו בו כל ישראל.

ההקשר קשור לאסטרונומיה ולחישובי תקופות. אין בו חדירה של תפיסות חברתיות חיצוניות ליהדות, כי אם ידע מדעי על אודות המציאות. ובכל זאת העדיף הרב את המנהג במקום שבו המשמעות של הסטייה עדיין אינה דרמטית. מבין הדברים עולה עמדה כללית חד-משמעית שאינה תלויה הקשר, המכבדת כמעט ללא סייג את מה שנהגו בו כל ישראל על פי חכמי הדורות שעברו. תשובה אחרונה זו מתבהרת יפה על ידי תפיסות שמרניות המניחות קיומה של חוכמה מצטברת של הדורות שעברו ושל יתרון הניסיון המצטבר על פני תבונתו של אדם בודד או אנשים בודדים.

49 או"ח, חלק ד, סימן יז.

50 שם.

51 שם.

סיכום

מכל התשובות וההערות שהוצגו עולה בבירור ובאופן שיטתי תפיסה הלכתית-דתית שמרנית. ניתן להסביר תפיסה זו על ידי תיאוריות ניאו-שמרניות כלליות. על פי תפיסות שמרניות, המנהג והניסיון המצטבר של הדורות מגלם בהכרח חוכמה שהוכיחה את עצמה. אין בכוחה של התבונה לשקלל את מכלול הגורמים וההשפעות הרלבנטיים לשינוי מבוקש, ולכן רק שינוי איטי ומדוד יתקבל בברכה מבלי לסכן את היציבות הדתית והחברתית. זו גם הסיבה לביקורתנו הקשה של הרב כנגד מי שמבקש לשנות מנהג של שנים בשל פלפולו במקורות ההלכה.⁵² אין פלא שדוברי הניאו-שמרנות, כליאו שטראוס ואחרים, העריכו מאוד את תפקידה של הדת בשמירה על המוסדות החברתיים והודו בנחיצותה לשמירת המוסר הציבורי, אף שלא הקפידו בחייהם האישיים על אורח חיים דתי.⁵³ לסיכומם של הדברים יש לומר שללא ספק תיאוריות כלליות אלו מאירות באור חדש ומעניין תפיסות דתיות הנשענות על מקורות פנים-הלכתיים שנתנו תוקף מחייב עד מאוד למנהגי ישראל, עד כי מנהג ישראל תורה היא.

52 זאת בסייגים כמובן.

53 ראו ל' שטראוס, ירושלים ואתונה: מבחר כתבים (תרגום: אברהם הוס ודוד זינגר), ירושלים תשס"א, בפרק "מדוע אנו נשארים יהודים?".